visat.

Primavera 2017

Carles Riba, traductor de Kavafis: De l'arxiu del poeta a les cartes retrobades

Eusebi Ayensa

En el camp de la traducció literària, poques aventures trobaríem més sorprenents en el nostre país que la versió al català de seixanta-sis poemes de Kavafis feta per Carles Riba al cap al tard de la seva vida: una primera edició de Joan Triadú l'any 1962 i set més a cura d'Alexis Eudald Solà, del 1977 al 1993 (a banda d'un munt de reimpressions), donen fe de l'excel·lent recepció que ha tingut a casa nostra l'obra del gran poeta d'Alexandria, sense la qual, com ha assenyalat amb molt encert el crític Jordi Julià, una gran part de la poesia catalana contemporània no hauria estat com és.

Fa uns quants mesos va aparèixer una altra edició d'aquests poemes (la tercera) a càrrec de qui signa això, amb un nou pròleg i noves notes que completen les que redactà Riba –per identificar sobretot personatges històrics– a mesura que traduïa els seixanta-sis poemes que configuraren la seva tria.

Calia, però –ens hauríem de preguntar–, una nova edició d'aquests poemes més de mig segle després de la seva primera aparició i quaranta anys després que Solà els reedités novament amb un meritori pròleg que justifica –amb les dades de què disposàvem aleshores– l'interès de Riba per la poesia de l'alexandrí, la indiscutible qualitat del seu treball i els motius que determinaren la selecció? Nosaltres creiem que sí, i a contestar aquesta pregunta va dedicat el text que segueix.

Les cartes retrobades

Amb la informació que teníem fins fa pocs anys, l'interès de Riba per la poesia de Kavafis no deixava de ser paradoxal en una persona que, tenint en compte les cartes que havia escrit des de Grècia durant el seu únic viatge a aquell país, l'any 1927, havia mostrat un desinterès absolut per la Grècia moderna i la seva rica literatura (vegeu-ne alguns exemples prou eloqüents en el nostre llibre *D'una nova llum: Carles Riba i la literatura grega moderna.* Pagès Editors, 2012, p. 13 [Argent Viu; 117]). Aleshores, l'única Grècia que

comptava per a Riba era la clàssica, encarnada en els marbres relluents del temple de Posidó al cap Súnion, que retrobarem a la seva famosa segona elegia de Bierville. Aquesta Grècia, però, no deixava de ser una Grècia mutilada (com ho era el temple de Súnion), una Grècia parcial. Riba, amb la seva actitud (compartida per una bona colla de filòlegs clàssics del nostre país, massa condicionats per la imatge en bona mesura artificial de l'Hèl·lade que van afaiçonar els romàntics alemanys), semblava negar gairebé dos mil anys d'història al llarg dels quals el país que ara anomenem Grècia estigué sota domini bizantí, franc, venecià, genovès, florentí, català i turc, per no parlar de la centúria que separava aquell viatge de Riba de la constitució de l'estat grec modern, després d'una lluita aferrissada i sagnant contra l'ocupant otomà.

Per sort, aquesta actitud tan radical de Riba s'anà matisant amb els anys, i al final de la seva vida mostrà un interès desconegut per la Grècia moderna, gràcies, sobretot, a la seva amistat (en bona mesura epistolar) amb la hispanista grega Júlia Iatridi, amb la qual es cartejà sovint. A diferència, però, de la vintena llarga de cartes de Iatridi a Riba que s'han conservat entre els seus papers (i que es poden consultar a l'Arxiu Nacional de Catalunya), les del poeta i traductor català amb aquesta hispanista semblaven perdudes per sempre (Carles-Jordi Guardiola n'aconseguí editar només una en els quatre volums de cartes de Carles Riba publicats per l'Institut d'Estudis Catalans). Per sort, però, no s'havien perdut (almenys la majoria) i van reaparèixer, una cinquantena d'anys després de ser redactades, a l'arxiu particular de Júlia Iatridi, cedit pel seu fill Vassilis Iatridis a l'Arxiu Literari i Històric Grec (ELIA), d'Atenes. El Riba que es cartejava amb Iatridi té poc a veure amb aquell jove que visità Grècia l'any 1927. La seva darrera carta, escrita el 7 de març de 1959, quatre mesos abans de morir, acabava amb aquesta emocionant confessió: «Y escríbame, háblenos de Ud., de su vida; y de esa Grecia a la que cada día deseo más ardientemente volver (y esta segunda vez tiene que ser, más que un viaje de turismo arqueológico, un contacto con personas, con el presente vivo de mi Grecia eterna)». L'interès per la Grècia d'avui, que anà covant pacientment en el cor de Carles Riba i Clementina Arderiu, comprenia també la seva rica literatura, i en les pàgines de les vuit cartes de Riba que vam aconseguir localitzar a Grècia (i que vam editar a *Una nova llum,* p. 141-182), l'autor de les *Estances*

s’esplaiava parlant –molt encomiàsticament– de poesia popular grega (de la qual traduí unes mostres al castellà per a una antologia de poesia amorosa grega que finalment no veié mai la llum), de Nikos Kazantzakis, de Iorgos Seferis i, sobretot, de Konstandinos Kavafis. Aquestes cartes permeten resseguir el procés de traducció de seixanta-sis poemes de Kavafis al català i puntualitzar una sèrie de qüestions en relació amb el descobriment, fascinació i traducció del poeta grec. Per començar, queda provat que qui descobrí Kavafis a Riba fou Júlia Iatridi i no pas Gabriel Ferrater –contràriament al que havia manifestat aquest darrer en alguna ocasió–, amb la tramesa, primer, del poema «Ítaca», mecanografiat, en una carta datada el mes d’abril del 1954, i la del volum dels seus 154 poemes canònics, tres mesos més tard. Des d’aquell moment i fins a la mort de Riba, el projecte de traduir al català una selecció de poemes de Kavafis es convertí en un dels temes recurrents en la correspondència entre tots dos intel·lectuals: Iatridi s’oferí més d’un cop a resoldre-li els dubtes que li presentés la llengua de Kavafis (cartes del 23 de març de 1958 i 17 de març de 1959), i, a més, li envià, perquè l’ajudés en la redacció del pròleg i de les notes als poemes, la millor obra sobre Kavafis publicada fins aleshores, *El poeta K. P. Kavafis: l’home i la seva obra,* de Timos Malanos (carta del 10 de febrer de 1958). A més, la correspondència de Riba amb Iatridi deixava clar, entre d’altres qüestions, que, malgrat que la seva sobtada mort l’entrebancà de redactar un pròleg a les seves traduccions, quedaven circumscrites –per voluntat pròpia– als 66 poemes de la selecció final, i que, en la tria, es refiava molt de l’opinió de la seva muller, també poeta. En aquest sentit, no podem deixar de reportar aquí una sèrie d’informacions molt sucoses de Riba en relació amb la poesia kavafiana: «Voy leyendo a Cavafis, cuyo envío le agradezco vivamente; sí, es el más hondo de los poetas griegos modernos que conozco» (16 de setembre de 1954);«Cavafis da una lección de clasicismo eterno. Todo, empezando por su gran erudición, parecía conducirle a la imitación tonta de lo griego antiguo, la moda, por otra parte, reclamaba cuadros históricos teatrales, declamatorios. Le salvó lo más auténticamente griego: el sentido de la realidad y de la forma, la fe en el pensamiento distinto y coherente –que también tiene su música–, el amor lúcido, consciente, feroz, a esa vida a pleno sol que nos ha sido dada a los mediterráneos entre dos abismos de misterio…» (3 de febrer de 1958); «Hasta recibir los estudios de

Malanos, yo no conocía de C[avafis] más que versos. Desde los primeros que leí (*Ιθάκη, Μακρυά*...), tuve la impresión de que descubría un valor capital en la poesía del siglo xx. Veo producirse la misma admiración –casi estupor– en todos aquellos a quienes voy comunicando mis traducciones» (24 de febrer de 1958); i «He dado varias lecturas, en círculos más o menos íntimos; todo el mundo ha recibido la impresión de algo extraordinario, insospechado, muy de hoy en muchos aspectos. Para mí, Cavafis quedará asociado a una de las emociones más profundas de estos últimos años» (7 de març de 1959).

L'Arxiu Kavafis

L'aparició i publicació d'aquestes cartes –que permeten conèixer de primera mà, repetim-ho un cop més, els motius que portaren Riba a interessar-se per la poesia de Kavafis i els criteris que guiaren la seva tria– coincidí en el temps amb una decisió llargament esperada pels estudiosos de Kavafis de tot el món: l'accés, sense restriccions, a l'arxiu del poeta, vetat als investigadors pel ferri control que hi exercia el seu propietari, Manolis Savidis, fill d'un dels més insignes kavafistes i primer editor autènticament científic de la poesia de l'alexandrí. La venda de l'arxiu a la Fundació Onassis l'any 2012 va posar fi als entrebancs, sovint insuperables, que es posaven a tots aquells qui volien consultar els papers originals del poeta, dels quals només una petitíssima part –coneguda com a «fons Paputsakis»– era accessible a l'Arxiu Literari i Històric Grec. La Fundació que porta el nom del magnat Aristotelis Onassis ha iniciat un procés de digitalització de l'Arxiu Kavafis amb la intenció de posar a l'abast de tothom, ben aviat i sense cap mena de restriccions, els escrits del poeta, que contenen tant notes personals com, el més important de tot, primeres versions de molts dels seus poemes. La possibilitat de poder consultar (ara per ara *in situ* i aviat a la xarxa) els materials originals de l'Arxiu Kavafis obre a l'investigador un panorama impensable fa pocs anys. No ens podem esplaiar aquí en les troballes fetes a l'arxiu Kavafis en relació amb poemes traduïts per Riba, que vam intentar reflectir, tan bé com vam saber, a les *Notes complementàries.* Basti citar dos exemples, provinents dels dos corpus temàtics més coneguts de l'alexandrí: els poemes eròtics i els històrics.

En relació amb els primers, el breu poema «Jura» ens fa avinents els remordiments del protagonista (rere el qual s'amaga el mateix

Kavafis) per la seva *foraviada* vida nocturna:

«Jura a cada moment que esmenarà la seva vida.
Però quan ve la nit amb els consells que li són propis,
amb els seus compromisos i les seves promeses,
però quan ve la nit amb el poder que li és propi,
torna, perdut, a la mateixa
alegria fatal del cos que vol i cerca».

Doncs bé, el poema assoleix una dimensió especial si el llegim a la llum de les notes personals del mateix Kavafis que vam localitzar al seu arxiu i en les quals, amb afirmacions tan contundents com «Juro que no ho tornaré a fer!», expressava el poeta els seus tardans remordiments pel plaer il·legítim del qual acabava de gaudir, com deia ell mateix en el poema «Al carrer».

En el poema «Aristobul», Kavafis ens narra l'assassinat d'aquest jove hebreu, d'una singular bellesa, per ordre d'Herodes, rei dels jueus, portat per l'enveja i per la malfiança que sentia pels descendents que restaven de la destituïda dinastia asmonea, a la qual Aristobul pertanyia. El poema, en la versió que ens ha arribat, acabava amb el plany de la seva mare Alexandra i amb la seva intenció d'esbombar l'assassinat del seu fill –que Herodes havia volgut fer passar per un accident– entre els hebreus:

«I que s'hagi de veure impotent, i obligada
a fer com qui s'empassa llurs mentides;
no poder-se'n anar davant del poble,
sortir i a crits fer-ho saber als jueus,
dir-ho, dir-ho que s'ha comès l'assassinat».

Amb tot, en la versió manuscrita d'aquest poema que vam localitzar a l'Arxiu Kavafis, Alexandra exposava la seva intenció de denunciar l'assassinat no pas davant dels hebreus sinó davant de la reina Cleòpatra d'Egipte, que, juntament amb Marc Antoni, havia intercedit perquè Herodes nomenés Aristobul summe sacerdot entorn de l'any 35 aC:

«I que no tingui mitjà de venjar-se,
mitjà de fugir, d'anar a Egipte,

per llançar-se als peus de Cleòpatra

i dir-li, i dir-li com s'ha comès l'assassinat».

Un canvi, si es vol, puntual, però que no deixa de tenir importància en el context del poema i que, en la versió definitiva –la traduïda finalment per Riba–, li afegeix una bona dosi de dramatisme, perquè és entre els hebreus (i no entre una nissaga estrangera, com eren al capdavall els ptolemeus d'Egipte) que Alexandra, hebrea també ella de soca-rel, té la intenció d'esbombar la notícia de l'assassinat del seu fill.

Actualització bibliogràfica

Com és lògic, en els cinquanta anys transcorreguts des de la primera publicació d'aquests poemes (i en els quaranta que han passat d'ençà de la segona), la bibliografia kavafiana i, en general, el coneixement que tenim de l'obra de Kavafis ha augmentat considerablement. Per començar, Riba tingué accés només als 154 poemes que configuren la seva obra canònica (i que li foren enviats per Júlia Iatridi, com hem indicat anteriorment). Cap notícia podia tenir, doncs, dels anomenats poemes inèdits (en total, 74), dels rebutjats (27), dels inacabats (29), dels esborranys (4), dels poemes anglesos (3) i de les seves narracions en prosa (7), per no parlar dels seus textos d'assaig i de crítica literària, que han anat apareixent amb comptagotes en els darrers anys. Avui dia el coneixement de l'obra de Kavafis, doncs, és molt més ampli, ric i variat en registres que en època de Riba. La temàtica dels poemes no ha canviat pràcticament gens, i tot aquest material nou continua girant entorn dels seus grans temes de sempre: l'erotisme, un pessimisme esborronador i la història grega d'època hel·lenística i bizantina. En molts d'aquests poemes, doncs, trobem interessants paral·lelismes amb les composicions traduïdes per Riba, paral·lelismes que de vegades permeten qualificar-los de primeres versions, molt lliures això sí, d'algun dels seus poemes canònics. Aquest és el cas, per exemple, del poema «Segona Odissea», inclòs tradicionalment entre els inèdits i escrit una quinzena d'anys abans d'«Ítaca», possiblement el seu poema més famós, i en el qual, seguint la versió del retorn d'Ulisses que ens han transmès Dant i el poeta anglès Alfred Tennyson, Kavafis ens presentava un Ulisses molt diferent del que trobem en els poemes homèrics, un heroi que, al capdavall, incapaç de fer-se al ritme plàcid de la seva vida a la retrobada Ítaca, torna a

marxar, empès per la nostàlgia dels viatges. I el mateix fenomen es produeix en poemes com «Els passos» (1909), que té un precedent clar en el rebutjat «Els passos de les Eumènides» (1897), «El déu abandona Antoni» (1911), versió definitiva de l'inèdit «La fi d'Antoni» (1907), o «Jònica» (1911), la petja del qual podem rastrejar en el rebutjat «Tessàlia» (1896).

Pel que sabem, Riba disposà de molt pocs materials de suport per enfrontar-se a la persona i obra de Kavafis. D'acord amb les seves cartes a Júlia Iatridi i a altres intel·lectuals catalans, sabem que consultà l'obra de Timos Malanos *El poeta K. P. Kavafis: L'home i la seva època* (Atenes, 1957) que li envià Iatridi, el capítol de Philip Sherrard dedicat al poeta alexandrí en el seu llibre *The Marble Threshing Floor: Studies in Modern Greek Poetry* (1956) i la breu presentació que en va fer André Mirambel en la seva esquemàtica *La littérature grecque moderne* (1953), com també algunes traduccions de Kavafis a llengües estrangeres, sobretot la francesa de M. Yourcenar i K. Dimaràs i l'anglesa de J. Mavrogordato (a la biblioteca particular de Riba s'hi han conservat les segones edicions d'aquestes dues obres, del 1958 i 1952, respectivament).

El nombre de títols dedicats a Kavafis, però, ha augmentat considerablement en els darrers anys, amb aportacions importants de filòlegs com Iorgos Savidis, Mikhalis Pierís, Renata Lavagnini, Diana Haas, Dimitris Maronitis o Pedro Bádenas, entre d'altres, aportacions que projecten en molts casos una nova llum sobre molts poemes de l'alexandrí (fins al punt de canviar la interpretació que tradicionalment se n'havia fet d'alguns o de descobrir-nos la seva font d'inspiració concreta). Totes aquestes informacions –unides a les contingudes en la correspondència entre Riba i Iatridi i a les que ens revelen els papers personals del poeta– justificaven plenament la necessitat d'una nova edició. En aquest punt ens hi podríem estendre molt, però ens limitarem només a fer-nos ressò, per acabar, d'un breu manual, aparegut l'any 1942, però que no arribà mai a mans de Riba, en el qual el periodista i filòleg G. Lekhonitis recollí molts comentaris de Kavafis als seus propis poemes, de manera que tenim l'oportunitat de conèixer quin és el missatge últim de composicions com «Ítaca», «La ciutat», «El déu abandona Antoni», «Herodes Àtic», «Teòdot», «Cesarió» o «Teatre de Sidó (400 dC)», entre d'altres. Com a exemple del que volem donar entenent, no trobem millor manera de posar fi a aquesta nostra exposició –o, si preferiu, justificació– de

la nova edició que hem fet dels poemes de Kavafis traduïts per Riba que citant les paraules de Kavafis recollides per Lekhonitis entorn del tantes vegades discutit i impressionant poema «Ítaca»:

> «El sentit d'aquest poema és senzill i clar: l'home, en la seva vida, tot percaçant un objectiu (Ítaca), aconsegueix experiència, coneixements i, sovint, béns superiors a aquest mateix objectiu. De vegades, aquesta Ítaca, quan arriba al final dels seus afanys, la troba pobra, inferior a allò que esperava, però, tanmateix, Ítaca no l'ha pas enganyat, perquè "savi com bé t'has fet, amb tanta experiència, / ja hauràs pogut comprendre què volen dir les Ítaques"».